

TALÁLKOZÁS EGY KÖZÉPKORÚ EMBERREL

A HETVENES ÉVEK MAI SZEMMEL

KARINTHY UTÁN? PERSZE EZ GYÖKERESEN más. Számomra a hetvenes évek a magam késő negyvenes és kora ötvenes életkorát jelentik, túl nagy történelmi traumákon, ezt követő lelkes, szép hiteken, túl drámai kiábrándulásokon, de egyáltalán nem reményvesztetten.

Az utolsó megrázkódtatás is megelőzte még a hetvenes éveket: 1968, Prága. Ez tette végleg világossá, hogy a szovjet rendszer javíthatatlan, a reformkommunizmus a maga alapvető ellentmondásaival reménytelen zsákutca.

Már a bevezető is mutatja, hogy itt nem elsősorban az egyéniség öntörvényű alakulása az uralkodó, hanem a társadalomé, történelemé, nevezzük akárhogya is az emberiség önformáló viszonyait. Valószínű, hogy a megkérdendhető többség is így szólal meg, ki tudatosabban, ki csak az őt forgató és a vele forgó eseményeket reflektálva. Háborúk, pusztítások majd mindig beleszóltak az emberek magán életviszonyaiba, de a világ és az ország társadalmi-politikai viszonyainak ilyen aktív átélése eléggé új jelenség. Valójában a demokrácia egyfajta illúziója annak, hogy nemcsak passzív szereplői vagyunk a játéknak, hanem mi is részt vehetünk, időnként akár az életünk árán is. Ez az alapvetően értelmiségi illúzió hatolt elég mélyre a társadalomban felülről is terjesztve, de önszuggesztíóval is, összemossa valódi lehetőségeket és kemény megvalósíthatatlanságokat. Mindez az illúzió, bárhogya is igyekszünk tapasztalatainkat és az ezekhez fűződő megfontolásokat rendezni, mai napig is hat bennünk.

*

A jelenség szépsége és frusztrálósága egyaránt megmutatkozik. Szépsége azért, mert valamiféle közösség iránti elkötelezettséget tükröz és efelé hajt, frusztráló, mert a valós, konkrét, véghezvihető vagy véghezviendő feladatok felől pótcselekvéseket ösztönöz, olyanokat például, mint amelyek ezeknek a reformévtizedeknek a tanulmánygyártásait, bizottsági és nyilvános üléseit, előadásait jellemezték.

Az illúzió a reform lehetősége volt, azaz egy olyan reforménak, amely lehetséges lett volna összes kegyetlen tapasztalatunk ellenére. Az időszak idealistája igyekszik visszatérni az „eredeti” szép eszmékhez, valamilyen módon szocialista berendezkedéshez, megszabadulva a monolit eszmék és monolit társadalmi szerkezetek bilincse-

itól. Ez a fajta reformgondolkodás jelen volt egész Európában, nemcsak a szovjet uralta területen. Erősebben illúziórészeg ága kapaszkodott mindazokba a társadalmi kísérletekbe, amelyek – persze távolról nézve – a maoizmus, a gevaraizmus, a nagy diákmozgalmak felől mutatták bizony eléggé lidércesnek tűnő képeiket, csalóka ígéreteiket. Bár 68-on már túl voltunk ezeknek a mozgalmaknak a csúcspontján is, de a 70-es években is hatottak még egyesekre.

Józanabbjaink igyekeztek a realitásokhoz alkalmazkodni. Megteremtteni a meglévő szerkezeteken belül azokat a csírákat, amelyekből a monolit felbontása elindulhatott. A magyar közgondolkodásban ezért vált népszerűvé az olasz fasizmus által már a 30-as években lejárattott és a kétkamarás parlament gondolatával máig is időnként előtűnő korporativizmus. A szakszervezetek és más professzionális szervezetek – így a magam számára a MTEsz – növekvő autonómiája, a különböző helyi autonómiák továbbépítése a gazdaságban, a mezőgazdasági szövetkezetek és iparvállalatok növekvő függetlensége, a közvetlen politikai irányítástól való ésszerű elszakadása volt az a fejlődési kiút-látszat, amely nemcsak látszatként működött, hanem sok mindenben segítette az önállóbb gondolkodást, a monolittól való függetlenedést, kísérletek, kezdeményezések elindítását. Ez kezdett csírázni a kulturális életben is, folyóiratok, pedagógiai és színházi kísérletek, egyéb, sokszor igen színvonalas és előremutató csoportok létrejöttével és számottevő, a világban is figyelemre méltatott teljesítményekkel, amikre a józan emlékezők ma is hivatkozhatnak, időnként persze kényszeredetten magyarázkodva.

A hatalom és az ehhez kapcsolódó félelem görcse ugyanakkor hol ésszerűnek tűnő óvatossággal, hol pedig teljesen ostoba módon rendszeresen megmutatta, hogy ez a játék igen korlátozott és sosem válhat általánossá. Pártfunkcionáriusok megnyíló kiállítások képeit akasztatták le a falakról, vidéki folyóiratok verseiben turkáltak, szerkesztőségek irodáiban szavak megjelenésén lovagoltak. Ez is kettős arcú volt: egyfelől a rabtartók és csatlósai minden ésszerűt elutasító korlátoltsága működött, másfelől a reformhívek rettegése a szovjet beavatkozástól, újabb 56-tól és 68-tól, a kibontakozó nagyobb reformok féltése, így elsősorban a gazdasági mechanizmusa.

Mindez igyekezett részben önkéntes, részben vezérelt módon működni egy-egy, viszonylag szabadnak tűnő rendszeren belül is. Megjelent az önkorlátozás vélt racionalizmusa, ilyen volt a kissé korábbi történelmi múltban a felségsértés vagy nemzetgyalázás elkerülése. A reformok híveinek többsége úgy érezte, hogy az önkorlátozás a reformok érdekében történik, a reformokat is védve a lehetetlen követeléseket támasztó túlzókkal szemben. Ennek a féltésnek súlyos realitása volt. Az úgynevezett Német Demokratikus Köztársaság követségének titkosszolgái, akiket csak gestaposoknak nevezünk, rendszeresen eljárak olyan antikváriumokba, ahol német állampolgárok esetleg olyan könyveket vehettek, amelyek az ő tilalmi listáikon szerepeltek. Ezeket a feketelistákat azután Kelet-Berlinen át Moszkvába továbbították és a rosszálló szóbeli, sőt írásbeli megrovások már a budapesti szovjet követségen keresztül jutottak el a magyar hatóságokhoz. A Bajza utcában, a budapesti szovjet követségen gondosabban olvasták a magyar folyóiratokat, mint a budapesti pártközpontban.

Valahogy úgy éltünk ebben a világban, mint a hosszabb-rövidebb pórázon tartott állatok. Időnként lehetett érezni a póráz lazulását és a szabad mozgás illúzióját, sőt valóságát is, hiszen azért Magyarországról lehetett a leghabzóbban utazni külföldre, Magyarországon lehetett legjobban tájékozódni a világ szellemi mozgásáról, Magyarországon volt a legkisebb beleszólás az emberek magánéletébe, magángondolkodásába; másfelől a póráz mindig megrándult, ha a rabtartó úgy érezte, hogy erre pedagógiai okai miatt is szüksége van. E pedagógusokkal körül voltunk véve, nemcsak Moszkva járt élen, hanem ahogy említettem, első helyen Kelet-Berlin, de nemkülönb csehek, bizonyos vonatkozásban még románok is. A magyar politikai vezetés állandó rettegetése vetítette elő egy olyan újabb magyarelles kisantant létrehozását, amelynek elsőrendű célja a magyarországi másképp-gondolkodás, reformizmus kiciánóása volt.

*

A remények mégsem voltak teljesen alaptalanok. Ez összefüggött – nem kis mértékben – a Szovjetunióban hullámokban bekövetkező változásokkal, azokkal a reformmozgalmakkal, amelyeket persze perspektívában mi illuzionista módon felnagyítottunk. A legfőbb kapaszkodó a Szovjetunió érzékelhető gyengülése volt. A magam számára, de másoknak is egyre inkább világossá vált, hogy a Szovjetunió elvesztette, méghozzá csata nélkül, a harmadik világháborút a technológiai fejlesztés és ezzel szoros összefüggésben a katonai hegemonia területén. Számomra ez azért adódott könnyen, mert ebben az időszakban már rendszeres kapcsolatomban volt a világ legfejlettebb technikáját megvalósító laboratóriumokkal, intézményekkel, rendszeres látogatója voltam az Egyesült Államoknak. Az elektronikai-információs forradalom, amelynek hatásait a többség csak a 80-as évek vége felé, sőt sokan csak a 90-es években vette igazán tudomásul, számunkra már a 60-as évek végén, de döntően a 70-es években valóságként, kézzelfogható minőségként szerepelt.

Azt is pontosan megértettük, hogy a szovjet erőfeszítések ennek a gyorsan növekvő technológiai szakadéknak az áthidalására nemcsak azért vannak kudarcra ítéelve, mert a befektetésekhez szükséges anyagi ráfordítások egyre inkább meghaladták a Szovjetunió gazdasági erejét, hanem azért is, mert a monolit társadalmi rendszer és az ezzel kapcsolódó általános, mindenre kiterjedő minőséghiány, megvalósítási, fönntartási és használati képtelenség világos korlátot szabott egy olyan fejlődésnek, amiben már nem a tonnák, hanem a mikrogrammok; nem a központilag vezérelt embercsordák, hanem az egész új szövetben önálló értelemmel és érdekeltiséggel működő ember a középpont.

A konklúzió és a remény tehát az volt, hogy Magyarország a világ technikai fejlődésével valamilyen módon sokoldalúan kapcsolatot tartva, gazdaságilag is egyre inkább leszakad a szovjet rendszerről, amely egyre kevésbé tudja táplálni, egyre inkább befelé fordulva saját nehézségeivel küzd, és így talán szabadabb kezét ad a perifériájának; mint ahogy a nagy gyarmattartó hatalmak a 20. században – felismerve a gyarmattartás egyre nagyobb deficittel járó költségeit –, az utolsó óriás gyarmattartó, a konti-

mentális gyarmatokat láncra fűző Szovjetunió is módosul vazallusaival való kapcsolataiban. Ezt némileg alá is támasztotta az a különös szerep, amit a magyar technológiai fejlődés egyre inkább igyekezett magára vállalni, nevezetesen a nyugati világ technikai eredményeinek az áttemelését és természetesen átcsempészését a Szovjetunióba. Ennek a manővernek Magyarországon a KFKI és a mi intézetünk is cselekvő részese volt és természetesen hasznélvezőjévé vált. Úgy gondoltuk tehát, hogy a monolittól való elszakadást a gazdasági-technológiai elszakadással tudjuk segíteni, előkészíteni, a rés bővüléséből a finnek példájára képesek vagyunk tőkét kovácsolni.

Valójában az események nem is olyan nagy mértékben cáfoltak meg bennünket, és nem is húzták teljesen keresztül illúzióinkat. A Szovjetunió végeredményben a technológiai-gazdasági versenyben vérzett el, és soha nem engedte volna el perifériájának köteleit, ha ez a vereség nem következik be. Magyarország hatalmas előnnyel indult a rendszerváltás után, a 60-as években elkezdett reformok másféleképpen gondolkozó embereket neveltek, önállóbb, vállalkozóbb személyiségeket, előkészítették azokat a technológiai és ismeretbeli alapokat, amelyeket a kilencvenes években Magyarországra érkezett multinacionálisok előnyösebbnek vélhettek a többi utódállammal és ami lehetővé tette, hogy Magyarország hosszú időn keresztül lényegesen nagyobb külföldi befektetést élvezhetett, mint valamennyi volt szovjet ország együttevée. Ez a rendkívüli tőkeinjekció elengedhetetlen volt ahhoz, hogy Magyarország talpra álljon, és a tőkeinjekció döntő háttere ez a legalább két évtizedes csendes előkészítés volt.

A virtuális és kicsit valós közbenső állapotot segítette, hogy a szabad világ légköri-nyhítási akciói, a szovjet külpolitika látvány-gesztusai és a fellazításnak nevezett tudatos nyugati politika igen kedvező helyzetbe hozta Magyarországot és benne a kapcsolatokra éhes és arra kész értelmiséget. Ösztöndíjak és egyéb utazási lehetőségek, közös munkák, konferenciák sora teremtett sokak számára ígéretes pályafutást, nemzetközi nevet. Mi bizony fel akartunk lazulni.

Magyarország abban is egyedi volt, hogy a sztálini rendszer kritikája szabaddá vált az elhatárolódás hangsúlyozásának eszközeként. Ez erősítette az 1956 utáni idők legitimitását, márpedig erre a legitimitásra a rendszernek egyre nagyobb szüksége volt. A sztálini rendszer kritikája viszont óhatatlanul átutalt mindarra, ami ha nem is az eredeti kegyetlen formában, de a struktúra alapjaiban jelen volt: fenyegetésként és figyelmeztetésként a visszatérések lehetőségére.

Az erózió tehát haladt, meggyőződésünk szerint a mi munkánk nyomán is. Eközben az emberek élhették normális életüket, szerettek, és gyermeket szültek, szerényen gyarapodtak, tanultak, Trabantjaikon, majd Ladáikon és Skodáikon világot láttak. Kedvenc idézetem volt, hogy a haza pusztulása frázis, egy tanyáé igazi tragédia, azaz az emberek nyugodt élete, mindennapi öröme értékesebb, mint a nagy hősködések lázas élvezete, senkinek sincs joga ezt a milliókat érintő mindennapot kockáztatni a saját és szűk körének felmagasztalásáért (*Goethe*).

Így újra visszatérhetünk ahhoz, hogy illúziók és valóságok egymásba fonódhatnak, ha azok eléggé racionális talajon működnek, míg minden esetben romboló hatásúak azok az illúziók, amelyek társadalmi, politikai erőviszonyokbeli lehetetlenségeket kergetnek. Az a benyomásom, hogy ebben a vonatkozásban a magyar társadalom többségének a tanulóképessége sokkal erősebbnek bizonyult, mint politikai és főleg ideológiai vezető rétegének. Az itt elmondottak arra utalnak, hogy azt a gondolkodási környezetet, amiben a 70-es években cselekvő módon igyekeztem élni, nincs szükségem akár megtagadni, akár súlyosabb kritikával illetni. Erre azért is van módom, mert a felszabadulás utáni első évtized forrófejű illúzióit és az ebből fakadó tevékenységet is nem önigazolóként, hanem súlyosan bíráló-elhatárolóként tekintem.

Hatalmas, egy ember életében igen jelentősnek mondható lehetőségem volt arra, hogy az általam és barátaim által elképzelt intézetet meg tudtuk valósítani és ennek olyan szerepet tudtunk adni, amivel cselekvő részesei lettünk mindannak, amiről az előbb inkább általánosságban írtam. Ez az intézet kezdettől fogva független volt a helyi politika szűklátókörű uralmától, így az adott hatalmi szervektől, pl. a kerületi és a budapesti pártbizottságtól nem befolyásolt, elsősorban nyugatra tekintő, emberi előítéletektől nagyjából mentes szervezetté válhatott. Itt minden munkatárs hetenként olvashatta a nyugat-német és amerikai politikai folyóiratokat, állandó kitekintést kapott a világra, az intézet a legfiatalabb munkatársakat is utaztatta, még hozzá úgy, hogy ne csak szűk szakmai területükön, hanem gondolkodásbeli, viselkedési normákban is alkalmazkodjanak egy, a jövőre tekintő szabad gondolkodású hazai világhoz. Ebben segítségünkre volt a magyarországi reformmozgalom politikai ága és az a kényszer, hogy legyenek a zárt világnak olyan ablakai, amelyek a versenyben maradás érdekében kifelé tekintenek. Nem egyedi jelenség ez, a történelemben a legzártabb rendszerek is föntartottak ilyesféle speciális ablakokat a maguk számára, legföljebb időnként szörnyű eszközökkel igyekeztek a betóduló szabad levegőt szabadságcsirátlanítani.

Számot kell adni az illúzióban a legfontosabbról. Ez a társadalom kibontakozásának útja, a szocialista gondolkodás és a realitások, ezen belül a hatékony, újjító törekvések lehetséges vagy lehetetlen összhangjának kérdése. A 70-es években a mi válszunk eléggé világos volt, az észak-nyugati európai országok szociáldemokráciájára tekintettünk, ezen belül is első helyen Svédországra, azokra az országokra, amelyekben a szociális ellátás, a szociális gondoskodás, a társadalmi szolidaritás, az ésszerű kiegyenlítődé az emberiség történetében a legmagasabb fokot érte el és amelyek ugyanakkor gazdaságilag erősek, technológiailag igen fejlettek voltak.

Ez az eszménykép a 80-as években már erősen töredezni kezdett. A globális verseny legsúlyosabb következménye az volt, hogy ezek a korábban technológiailag viszonylag monopolhelyzetű országok szembekerültek a versenyben azokkal, amelyek korábban semmiféle technológiai erővel nem rendelkeztek, de közben azonos technológiai szintre emelkedtek, viszont a szociális berendezkedések és a szociáldemokrata politikai vívmányok híjával a jóléti államokat maguk alá gyűrő versenytársként léptek fel. Ez a kétségtelen visszalépés a jóléti állam ideálja felől nagy elégtételt szerzett mindazoknak, akik a korlátozások nélküli szabad verseny hívei, de gondolkodásra

készítették azokat is, akik a szociáldemokrácia további töretlen és változatlan fejlődését gondolták folytathatóknak.

Kiderült az is, hogy az újraelosztás erősödése is lehet öngerjesztő és ugyanakkor a kezdeményezéseket, az újítást legerjesztőbb folyamat. Nem hunyhattunk szemet afölött sem, hogy bár a szociáldemokrácia a szabadságnak számunkra, Kelet-Európában soha nem tapasztalt kiteljesedését hozta el, de valamilyen szinten túlzott kényszereknek vetette alá a lakosságot. Ha a kelet-európai viszonyokhoz nem is hasonlítható módon, de fokozott beleszólást gyakorolt a magánszférába és mindezt egy növekvő, elhatalmasodó, öntörvényűvé váló állami bürokráciával.

A nagy zajjal és ideológusi „felfedezésekkel” kísért jelenségek távolról sem egyértelműek. A jóléti állam egyáltalán nem szűnt meg, legföljebb bizonyos ésszerűbbnek tűnő korlátozásokba ütközött, ugyanakkor globálisan is terjedni kezdett. Idézem itt Kissingernek egy, még a 70-es évekből való magánmegjegyzését: „A japán versenyt úgy tudjuk amerikai oldalról legjobban korlátozni, ha segítjük Japánban a szakszervezeti mozgalom erősödését.” Azóta Japán és több, korábban igen nyomorultan élő ország éppen a technológiai versenybeli sikerei eredményeképpen a világ legmagasabb munkabéreit felmutató ország lett. Európában a radikális gazdasági liberalizmus helyett egy kiegyensúlyozottabb, az eredeti célkitűzéseket természetesen sokban felülvizsgáló szociáldemokrácia vált dominánssá. Meg kellett tanulnunk éppen hosszú életünk változékony tapasztalatai alapján, hogy a rövid távú, hullámzó tendenciák legföljebb a folyamatok haladási mechanizmusait módosítgatják, nem pedig azok fő irányait. Ezért is válik a résztvevő számára is érdekessé a maga hosszú életének vizsgálódása. A megélt 20. század valóban a nagy illúziók rettenetes kritikájává vált. Ezeket a nagy illúziókat sokféle néven nevezték, a posztmodern virágzása idején nagy narratíváknak, de hát ez eufemizmus, a század iszonyatos, ideologikus vagy ideológikába takaródzó tömegmészárlásaival szemben, amelyek mai világunk nem is annyira periférikus pontjain továbbra is így vagy úgy, fundamentalizmusokban, nacionalizmusokban megvalósulva működnek

*

A józan megfigyelőnek azt kell látnia, hogy az emberi társadalom számára végleges, általános receptként alkalmazható megoldások nem léteznek, mint ahogy ilyen receptek még a páros együttélésben sem működhetnek. Aki a nagy rendszerek elméletével, bonyolultsággal foglalkozik, annak mindez igen természetes. Sőt az tűnik ostobaságnak, rövidlátásnak, ha azt gondoljuk, hogy egyszerű és mindenütt alkalmazható vezérlő elvek és célkitűzések működésképesek lehetnek. Viszonylag egyszerűnek tűnő számítógépes optimalizálási feladatoknak nincs számítástechnikailag akármi is megvalósítható megoldásuk. Vannak kitűnő, de időleges, határok között alkalmazható megközelítések. Ezek jobban működnek, mint a szépséges látszatú, egyértelmű módszerek. Valahol erre van az emberiség lehetséges útja, és a mai gondolkodásban is – folytatva a hetvenes évek megfontolásait – igyekszem a józan lehetőségeket keresni. Nem föladva a szocialisztikus gondolkodás empátiát és szolidaritást

sugalló érzés- és törekvésvilágát, de nem állítva szembe, sőt egyesítve az emberi szabadság minél teljesebb lehetőségeivel, nem feledve mindezek korlátait és néha súlyos kompromisszum-szükségeit. A nagy rendszerek elmélete ilyesféle tanulságokkal van tele: nem optimumokra, hanem robusztus, jó működésre törekszik, azaz olyanra, amelyik nem kihegyezett ideált követ, hanem jól járható, a várható és váratlan külső hatásokra nem reagál hisztérikusan. Olyan szabályozott önmozgást, tanuló rendszert sugall, ami nem nagyon köti meg a működést, hanem tapasztalatokat összegezve folyamatosan, de az alapvető struktúrákat, ha lehet, megőrizve válaszol a külső hatásokra. Olyan szabályozást, ami sokfajta rövid- és hosszú távú célt igyekszik kompromisszumos módon, változó súlyokkal összefogni.

Nincs ebben semmi új felfedezés. Már Arisztotelész is ezt tanítja Politikájában, szemben a platóni ideákkal, kényszerekkel faragott állam képével. Az ember pedig újra és újra nekirugaszkodik a nemtetsző valóságnak, foggal-körömmel, szűrő és hájtófegyverekkel, ágyúkkal és bombákkal; miközben nem a valóságot, hanem ember-társát marcangolja. Pedig használhatná azt a belátó józan észet is, amit leginkább emberinek tekinthet. Kinövi? Ezt az én korosztályom már nem látja meg, de a következő, nem sok generációban mindez elválík. A tét az emberiség léte.

VÁMOS TIBOR

